ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

चरित्रनिर्माणे उपनिषदः योगदानम्

प्रो. बिष्णुपदमहापात्रः

आचार्यः, न्यायविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नई दिल्ली-११००१६

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टये मोक्षस्य प्राधान्यात् सर्वदार्शनिकसम्मतत्वाच्च, स च मोक्षः ब्रह्मतत्त्वज्ञानमन्तरा नैव सम्भवति, ब्रह्मतत्त्वं केवलं सत्यतत्त्वं तदतिरिक्ततत्त्वस्य त्रिकालबाध्यत्वाद-सत्यत्वम्। अत एव श्रुतिः वदति "प्रज्ञानं ब्रह्म"[1] "अहं ब्रह्मास्मि"[2] "तत्त्वमसि"[3] "अयमात्मा ब्रह्म"[4] इति। एतेषां श्रुतिवाक्यानां तत्त्वमुररीकृत्य तत्त्वविवेचने वेदान्तिनां प्रवृत्तिः। परन्तु तादृशब्रह्मतत्त्वस्य प्राप्त्यर्थं यथा ज्ञानस्योपयोगित्वं तथैव तन्मूलकत्वेन सच्चरित्रस्य सत्संस्कारस्य, सत्समाजस्य, सद्गुरूपदेशस्य सच्छिक्षायाः, उपासनायाश्चोपयोगित्वं विद्यते। एतेषां ज्ञानं वेदान्तशास्त्राध्ययनेनैव सम्भवति, नान्यथा। तत्र वेदान्तो नाम वेदानामन्तः अर्थाद् उपनिषत्प्रमाणम्। उक्तञ्च, "वेदान्तो नामोपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च"[5]। वेदान्तशास्त्रस्य मुख्यप्रतिपाद्यविषयो भवति ब्रह्म, तद्-ब्रह्मतत्त्वमेव सततमुपासनीयम्, तस्योपासनेनैव चरित्रस्य निर्माणमवश्यम्भावि, एतेन "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ" अस्याः श्रुतेश्चरितार्थत्वम्। अस्याः वेदान्तविद्यायाः अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽ-धिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरस्सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तो-पासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता" इति वेदान्तविद्भिः उद्घोष्यते। एतादृशः ब्रह्मज्ञानाधिकारी जन्ममरणादिसांसारिकदुःख-पीडितप्रखरतरतरणिकिरणौष्णपीडितो मनुष्यः स्वक्लेशमपनुनुत्सुः सरोवरमिव उपनिषद्विद्या-निष्णातं गुरुमनुरूपपत्रपुष्पाद्युपहृतिपाणिरुपसृत्य श्रद्धातिशयपूर्वकं तदुपदिष्टमनुसरन्मनसा वाचा कर्मणा च तं वरीवस्यति। स च गुरुर्जिज्ञासावस्मिन्नति-दयालुरध्यारोपापवादन्यायेन ब्रह्मरूपमतिरहस्यमस्मै समुपदिशति, अत्रापि श्रुतिरेव प्रमाणम्, तथा च श्रुतिः "समित्पाणिः, श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्", "तस्मै स विद्वानुपसन्नाय प्राह" इति।

[1] ऋग्वेदः
[2] यजुर्वेदः
[3] सामवेदः
[4] अथर्ववेदः
[5] वेदान्तसारः, पृ. २

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

चरित्रनिर्माणे यदि ब्रह्मविद्याप्रतिपादक-वेदान्तशास्त्रस्य भूमिका विद्यते तर्हि तत्र चरित्रशब्दस्य कोऽभिप्राय इति जिज्ञासायां धर्मशास्त्रकारो मनुः इत्थं गदति-

"एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः॥[6]
स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्हि रक्षति ॥"[7]

तादृशचरित्रनिर्माणाय धर्मशास्त्रकारैः ब्रह्मचर्याश्रम-गृहस्थाश्रम-वानप्रस्थाश्रम-सन्न्यासाश्रमव्यवस्थाभेदात् चतुर्विधाश्रमव्यवस्था कृता, ब्रह्मचर्याश्रमेषु तावदुपनयनसंस्कारानन्तरं गुरुसमीपं गत्वा गुरूपदेशानुसारं ब्रह्मविद्यायाः अध्ययनं कर्तव्यं तेन च सच्चरित्रस्य निर्माणं भवत्येव, अतः एव तैत्तिरीयोपनिषत् स्वाध्यायस्य प्रशंसां करोति-

"ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च, तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च, दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च, शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च, अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च" इत्यादि।[8]

अत्र प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा इति। तपस्तावत् कृच्छ्रादिः। दमस्तु बाह्यकरणोपशमः। शमोऽन्तःकरणोपशमः। मानुषं लौकिकव्यवहारः। एतेषां शास्त्रसम्मतमेवानुष्ठातव्यम्, तेन चरित्रस्य निर्माणं जायते। अस्मिन् प्रसङ्गे शङ्कराचार्यो निगदति-

स्वाध्यायाधीनं ह्यर्थज्ञानं अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः प्रवचनं च तदविस्मरणार्थं धर्मप्रवृद्ध्यर्थं च। अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः॥[9]

एतादृशशिक्षासम्पन्नः शिष्यः सततम् ऋतं सत्यं च वदिष्यति, अतिथिप्रियश्च भविष्यति, तेन च परमतत्त्वस्य अवाप्तिः। एतेन "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति मीमांसावाक्यं "त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मास्मि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि, ऋतं वदिष्यामि, सत्यं वदिष्यामि" इत्यादिवेदान्तवाक्यञ्च तमेवार्थं पुष्णाति। अतः वेदान्तवाक्यस्य चरित्रनिर्माणे कारणत्वं विद्यत इति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते।

वेदान्तशास्त्रं न केवलं चरित्रनिर्माणे उपदेशं प्रयच्छति अपि तु चरित्रनिर्माणे शिष्यान् अनुशास्ति। "सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्।"[10]

अभिप्रायस्तु अत्र वेदविहितकर्तव्यम् उपदिशति श्रुतिः। संस्कारयुक्तः पुरुषः विशुद्धचित्तवशादनायासेन आत्मज्ञाने समर्थो भवति। स्मृतिः वदति –

"तपसा कल्पषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते"[11]

श्रुतिश्च-

"तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व"[12] इति।

---

[6] मनुस्मृतिः २.२०

[7] मनुस्मृतिः ९.७

[8] तैत्ति. शिक्षा, नवमोऽनुवाकः

[9] तैत्ति, उप. शां. भा.

[10] तै. उप. शिष्यानुशासनम् - १९

[11] मनु. १२/ १०४

[12] तै. उप. ३.३/२/५

एतेन ज्ञायते यत् ज्ञानोत्पत्तये कर्म कर्तव्यम्। श्रुतिविहितानुशासनस्य अतिक्रमाद् दोषाणामुत्पत्तिः, दोषोत्पत्तौ सत्यां न सच्चरित्रस्य निर्माणं, न वा तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तिः, न वा आत्मसाक्षात्कारः, न वा मुक्तिः सम्भवति, ब्रह्मविद्यया अभयस्य प्राप्तिः। न कस्माद् बिभेति। शुभकर्मणा सञ्चितपापस्य क्षयो भवति, सत्कर्मणा अधर्मं तीर्त्वा कर्मात्मिकां विद्यामवाप्नोति। तथा च श्रुतिः- "अभयं प्रतिष्ठां विन्दते"[13] "न बिभेति कुतश्चन"[14] "किमहं साधु नाकरवम्"[15] "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते"[16] इति

श्रीमद्भगवद्गीतायामपि अर्जुनमुपदिशति भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रः-

"अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥"[17]

अस्य श्लोकस्य व्याख्यानावसरे आचार्यशङ्कर इत्थं प्रवदति – "अन्तःकरणस्य संव्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इत्यर्थः। ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतः च आत्मादिपदार्थानाम् अवगमः अवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेण एकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादानं योगः, तयोः ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिर्व्यवस्थानं तन्निष्ठता एषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी सम्पदिति। एवञ्च मनसा वाचा कर्मणा कदापि कस्यापि हानिः न स्यात्, सर्वदा प्रियभाषणम्, अपकारकं पुरुषं प्रति क्रोधो मा भवतु, सर्वभूतेषु दया, आसक्तेरभावः इत्यादिकमपि उपदिशति वेदान्तशास्त्रम्। तथाहि-

"अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥[18]

"सत्यं वद" इत्यादिश्रुतिवाक्यस्य विवेचनावसरे आचार्य शंकर इत्थं भणति – यथा प्रमाणावगतं वक्तव्यं तद्वद। तद्वद्धर्मं चर। धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यानां सत्यादिविशेष-निर्देशादिति। मातृणां पितृणां गुरूणां च कृते कीदृशमाचरणं कर्तव्यं तद्विषयकमनुशासनमपि शिक्षयति इयं ब्रह्मविद्या। तथाहि-

"देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि। तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि।" इति।

अर्थात् मातृदेवो माता देवो यस्य स त्वं मातृदेवो भव स्याः, एवं पितृदेवो आचार्यदेवो भव। देवतावदुपास्या एते इति आचार्याः प्रवदन्ति शिक्षयन्ति च। दानादिविषयकमुपदेशमपि च शिक्षयति ब्रह्मविद्या। कथं देयं, कुत्र देयं, कुत्र न देयमित्यादिशिक्षायाः निर्धारणमपि करोति वेदान्तशास्त्रम्। तथाहि "श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देयमि"[19]त्यादि। एतादृश्याः शिक्षायाः प्रदाने ब्रह्मविद्या एव समर्था भवति, नान्या। अत एव अन्ततो गत्वा कथयति "एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्।

[13] तै. उप. ३.२/७/१
[14] तै. उ. २/९/१
[15] तै. उ. २/९/१
[16] ई. उ. ६ तै. उ. २/९/१
[17] श्रीमद्भगवद्गीता १६ / १
[18] श्रीमद्भगवद्गीता १६/२
[19] तै. उ.

एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्।" इति। अस्या विद्यायाः श्रद्धया यदि उपासनं क्रियते तर्हि सच्चरित्रस्य निर्माणं सम्भवति। तेनैव ज्ञानस्योदय : ज्ञानोदयाच्च मुक्तिः।

"श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥"[20]

एतादृशीं शिक्षामपि प्रयच्छति इयं ब्रह्मविद्या। श्रुतिमनुसृत्य लौकिकाः वदन्ति-

"अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्" इति॥[21]

एतेन ज्ञायते ब्रह्मविद्या न केवलं चरित्रनिर्माणे कारणमपि तु चरित्रनिर्माणशिक्षाप्रदानेन सह ब्रह्मतत्त्वप्राप्तये साक्षात् मार्गं प्रदर्शयति प्रेरयति च। अतः अस्याः ब्रह्मविद्यायाः महत्त्वं नितरां स्फुटत्येव। **श्रद्धावान् लभते ज्ञानमि**ति गीतायां यदुपदेशमस्माभिः प्राप्तं तत्र या श्रद्धा प्रतिपादिता अस्ति सा च सात्त्विकी - राजसी - तामसीभेदात् त्रिविधा भवति। तत्र सात्त्विकाः देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतादीन् तामसाः जनाः यजन्ते। तथाहि-

"यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः॥[22]

भोजनमपि चरित्रनिर्माणे कारणं भवति। यथा भोजनं भवति तथैव तस्य पुरुषस्य आचरणं भवत्येव। सात्त्विकभोजनेन सात्त्विकप्रवृत्तिः, राजसिकभोजनेन राजसिकप्रवृत्तिः, तामसिक भोजनेन तामसिकप्रवृत्तिश्च जायते। तथाहि-

"आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-प्रियाः॥
कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः॥
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥"[23]

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः"[24]

एतेन इदमपि वक्तुं शक्यते चरित्रनिर्माणे भोजनविषयकनिर्वचनं ब्रह्मविद्याया अतीव महत्त्वपूर्णं चकास्ति। गृहस्थाश्रमे ये निमज्जिताः सन्ति तेषामपि मोक्षे अधिकारः विद्यते, तेषां कथं मुक्तिस्तद्विषयिणीं शिक्षां प्रयच्छति इयं विद्या।

"न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः।
श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि मुच्यते॥
वनेषु तु विहृत्यैनं तृतीयं भागमायुषः।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्॥"[25]

ब्रह्मविद्यायाः साधनविषयकं यच्चिन्तनं तदतीव मनोहरं चरित्रनिर्माणे च सहायकम्। अतः चत्वारि साधनानि वेदान्तशास्त्रे प्रतिपादितानि। तानि च नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थ-फलभोगविरागशमादिषट्कसम्पत्तिमुमुक्षुत्त्वानि। अर्थात् यावन्नित्यानित्यवस्तुविवेको न स्यान्न तावद्वैराग्यम्। वैराग्यमन्तरेण न शमादीनां सम्भवः। तदसम्भवे च न मोक्षविषयिणीच्छा। तां विना न

[20] गी.४/३९

[21] हितोपदेशः

[22] गीता १७ / ४

[23] गीता १७ / ८.९.१०

[24] उपनिषद्वाक्यम्।

[25] मनुसंहिता ६ / ३३

ब्रह्मजिज्ञासा। विवेकविरागशमादिसाधनत्रययुक्तस्य हृदये मोक्षेच्छोत्पत्तिरवश्यंभाविनी। तदुत्पत्तौ च ब्रह्मजिज्ञासाऽनिवार्येति ब्रह्मविद्यायाः उपासना कर्तव्या, तेन सर्वविषयकं कल्याणमनिवार्यम्। किं वा तत्त्वं नास्ति ब्रह्मविद्यायां येन कल्याणं न भवेत्? उपनिषद्वदति-

"ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्॥[26]

गीतायाञ्च-

"सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥[27]

अतः सर्वदा वेदान्तविद्यायाः उपासना करणीया, येन न पुनरपि जननं न पुनरपि मरणमित्यादिशङ्करवाक्यस्यापि साधुत्वं सङ्गच्छेत्। एवञ्च वाल्मीकीरामायणे महर्षिवाल्मीकिः पृच्छति - चारित्र्येण च को मुक्तः? तं तु औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि। अस्य समाधानं प्रयच्छति महर्षिः- राम एव चरित्रवान् भवति। यतः रामः वेदान्तविद्यापरिनिष्ठितो भवति, अत एव "रामो विग्रहवान् धर्म" इति धर्मलक्षणं रामायणे प्रतिपादितं भवति। धर्मस्य चरित्रेण सह अन्तः सम्बन्धो विद्यत एव। तादृशधर्मतत्त्वज्ञानात् चरित्रस्य निर्माणं भवत्येव। नीतिशास्त्रकारैरपि प्रतिपादितं यत्-

"आहारनिद्राभयमैथुनं च, सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम्।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो, धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः, मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति॥" इति।

अतः सततं ब्रह्मविद्यायाः उपासना कर्तव्येत्यलम्। इति शम्।

ଓଃଓଃ

[26] यजुर्वेदः ४० / १

[27] गीता १८/६६